

УДК 316.344.3

С.Оксамитна,
доктор соціологічних наук;
С.Стукало,
кандидат філософських наук

МАСОВІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ОСВІТНЯ НЕРІВНІСТЬ В УКРАЇНІ

У статті йдеться про окремі тенденції відтворення освітньої нерівності в Україні на тлі перетворення вищої освіти у масову. На основі аналізу емпіричних соціологічних та статистичних даних виявлено тенденції поляризації освітньої нерівності та динаміки нерівності освітніх можливостей, сегрегації та стратифікації середньої освіти, послаблення зв'язку між рівнем здобутої освіти та статусом зайнятості на ринку праці.

В статье речь идет об отдельных тенденциях воспроизводства образовательного неравенства в Украине на фоне превращения высшего образования в массовое. На основе анализа эмпирических социологических и статистических данных выявлены тенденции поляризации образовательного неравенства и динамики неравенства образовательных возможностей, сегрегации и стратификации среднего образования, ослабления связи между уровнем полученного образования и статуса занятости на рынке труда.

The paper focuses on some trends of educational inequality reproduction in the period of expansion of higher education in Ukraine. Proceeding from the analysis of empirical sociological and statistical data some new trends have been revealed, namely educational inequality polarization, dynamics of educational opportunities, segregation and stratification of secondary education, weakening of the link between education and employment status in the labor market.

Ключові слова: освітня нерівність, експансія вищої освіти, результати зовнішнього незалежного оцінювання.

Ключевые слова: образовательное неравенство, экспансия высшего образования, результаты внешнего независимого оценивания.

Keywords: educational inequality, expansion of higher education, the results of external independent evaluation.

Протягом років незалежності в Україні постійно декларувалися наміри кардинально реформувати систему освіти. Змінювалися уряди, провладні політичні партії, національні плани і програми дій, однак докорінні зміни в галузі освіти, по суті, так і не відбувалися. Найпомітнішими інституційними змінами залишаються запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та експансія вищої освіти, фактичне перетворення останньої на масову і загальнодоступну. На тлі глибокої економічної кризи, тривалого скорочення населення вища школа, починаючи з середини 1990-х років, нарощувала кількісні показники небаченими раніше темпами. Експансія вищої освіти відбувалася як стрімке збільшення як кількості вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, так і кількості студентів за абсолютними й відносними показниками.

Ґрунтуючись на результатах соціологічних досліджень і статистичних даних, автори статті хотіли б привернути увагу до окремих тенденцій освітньої нерівності, котрі супроводжують процес експансії вищої освіти в Україні. Окрім низки статистичних даних, автори використовують дані соціологічного лонгітюдного дослідження ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey), здійсненого протягом 2003–2007 рр. Київським міжнародним інститутом соціології. Репрезентативна для населення країни вибіркова сукупність становила 4056 домогосподарств і 8641 індивідуальне інтерв'ю (докл. див. [2]).

Починаючи з середини 1990-х років, в Україні відбувається різке збільшення кількості вищих навчальних закладів на рівні базової та повної вищої освіти. Суттєво зростає кількість студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації на 10 тис. населення (*рис.*). Вища освіта фактично перетворюється на масову.

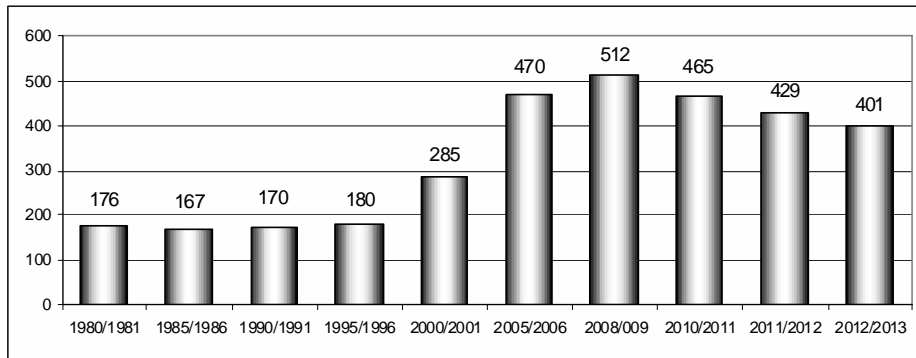

Рисунок. Кількість осіб, які навчалися у ВНЗ III–IV рівнів акредитації на 10 000 населення на початок 1980/1981–2012/2013 навчальних років

Динаміка освітньої нерівності як нерівності результатів здобуття освіти

З метою виявлення стану і динаміки освітньої нерівності протягом пізньорадянського часу та доби незалежності порівнюємо освітні здобутки чоловіків і жінок трьох вікових когорт 1955–1964, 1965–1974 та 1975–1982 років народження. Верхня межа наймолодшої вікової когорти визначається тим, що на момент останнього опитування 2007 р. респонденти мали досягти віку не менше 25 років, коли для більшості завершується процес здобуття освіти, включно з повною вищою. Час завершення середньої та здобуття вищої освіти когорти наймолодших дорослих громадян припадає саме на роки незалежності.

Для трьох зазначених вище послідовних вікових когорт характерні кілька основних тенденцій динаміки освітньої нерівності (*табл. 1*). Насамперед це статистично значуще збільшення часток чоловіків з найвищим і найнижчим рівнями освіти. Наявність у чверті наймолодших чоловіків 1975–1982 років народження (27%) дипломів про вищу освіту становить цілком очікуваний результат освітньої експансії протягом років незалежності. Навряд чи можна вважати так само очікуваним те, що кожен сьомий-вось-

мий молодий чоловік (13%) не матиме атестата про обов'язкову загальну середню освіту, що майже вдвічі перевищує відповідні показники для попередніх вікових когорт (6–8%). Очевидно, це перша вікова когорта протягом повоєнної історії України, коли частка молодих чоловіків з неповною середньою освітою (13%) така ж, а не менша, аніж частка їхніх батьків. Без будь-якої професійної освіти після здобуття загальної середньої наймолодші чоловіки залишаються вдвічі рідше (12%), аніж їхні попередники. В усіх трьох порівнюваних вікових когортах відносно найбільшою серед інших залишається категорія чоловіків, які виходять на ринок праці, маючи професійно-технічну освіту на базі повної загальної середньої.

Наймолодші жінки зуміли скористатися структурно розширеними можливостями здобуття повної вищої освіти і заснували, ймовірно, нову освітню традицію доби незалежності – найбільшою серед інших стала частка жінок 1975–1982 років народження зі здобутою повною вищою освітою, яка вже досягла 34%. Неповна вища освіта, як і професійно-технічна, втратила колишню привабливість, що й позначилося на статистично значущому зменшенні відповідних часток жінок двох останніх вікових когорт.

Таблиця 1

Рівні освіти чоловіків і жінок трьох вікових когорт та рівні освіти їхніх батьків (%)

Вікові когорти респондентів	Здобута освіта					n
	Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня/ПТУ	
	Чоловіки					2072
1955–1964	16	20	34	24	6	778
1965–1974	18	19	39	16	8	671
1975–1982	27	15	33	12	13	622
	Жінки					2454
1955–1964	23	31	23	19	4	988
1965–1974	22	33	28	11	6	785
1975–1982	34	25	20	13	8	681

Як і для ровесників-чоловіків, наймолодшим жінкам також притаманна зростаюча статистично значуща тенденція залишатися без нормативної повної загальної середньої освіти (8%).

Отже, на тлі експансії вищої освіти відбувається процес поляризації освітньої нерівності, зростання часток молодих людей з найвищим і найнижчим рівнями досягнутої освіти.

Динаміка нерівності шансів здобуття різних рівнів освіти

Рівність освітніх можливостей, мінімізація залежності доступності освіти від соціального походження індивідів у розвинених демократичних країнах розглядається не лише як опосередковуючий механізм соціального відтворення й соціальної мобільності, а тісно пов'язана з ідеєю соціальної справедливості й соціальної рівності, вважається невід'ємною складовою та важливим чинником забезпечення соціальної інтеграції, стабільності й сталого розвитку суспільства. Освітня нерівність як результат є наслідком нерівності можливостей, існування і відтворення якої у демократичних соціально орієнтованих країнах вважається явищем неприйнятним, таким, що потребує втручання держави шляхом опрацювання і запровадження заходів, спрямованих на вирівнювання можливостей індивідів, зокрема дітей, незалежно від соціального походження.

Для виявлення динаміки нерівності освітніх можливостей чоловіків і жінок різних вікових когорт використовувалися дані, які засвідчують, до якої освітньої категорії потрапили респонденти зазначених вище трьох вікових когорт, чиї батьки здобули різні рівні освіти (від повної вищої до неповної середньої). Визначалися шанси для кожного окремого поєднання соціального походження (освіта батьків) та досягнутого індивідом рівня освіти, а також застосовувалися лог-лінійні статистичні моделі (докл. див. [2]).

За результатами емпіричних досліджень можемо стверджувати, що експансія вищої освіти не привела до збільшення освітніх можливостей для всіх чоловіків і жінок наймолодшої пострадянської вікової когорти незалежно від соціального походження, не відбулося суттєвого послаблення чи посилення нерівності освітніх можливостей одночасно для вихідців з усіх соціальних категорій (освіта батьків), що не виключає можливості збільшення освітніх шансів для одних і зменшення для інших. Емпірично підтверджується зафіксована раніше тенденція поляризації освітніх можливостей, послаблення нерівності для вихідців з сімей високоосвічених батьків і посилення для дітей, батьки яких мають відносно нижчі рівні освіти. Виявлена тенденція практичного зрівняння шансів на здобуття повної вищої освіти для тих, батьки яких мають повну і неповну вищу освіту в наймолодшій віковій когорті. Проте водночас відбувається суттєве посилення освітньої нерівності, тобто зменшення шансів здобуття вищої освіти для вихідців з сімей, де батьки мають професійно-технічну, загальну середню і особливо неповну загальну середню освіту. Для останньої категорії різниця шансів порівняно з дітьми високоосвічених батьків досягла вже кількох сотень разів.

Якщо подивитися на дві виявлені тенденції – збільшення часток низько освічених індивідів, а також суттєве зменшення шансів для вихідців з такого освітнього середовища, то, очевидно, у нашому суспільстві відбувається формування соціальної категорії населення, для якої неосвіченість і, як наслідок, бідність, ймовірна схильність до девіантної культури і поведінки може стати спадковою і передаватися наступним поколінням з мінімальними шансами вирватися з такого замкнутого кола з усіма відповідними наслідками для індивідів і суспільства.

Чи матимуть такі тенденції продовження, а чи відбуватиметься зворотний процес, покажуть час і наявність відповідних емпіричних даних. Освітня політика як складова соціальної політики в сучасному українському суспільстві дає підстави сумніватися у швидкій зворотності виявлених

негативних тенденцій серед наймолодшого покоління дорослих громадян.

Сегрегація і стратифікація середньої освіти

Одним із механізмів створення рівності можливостей здобуття вищої освіти упродовж останніх років можна було б вважати запровадження нових інституційних правил вступу до вищих навчальних закладів шляхом конкурсу за результатами зовнішнього незалежного оцінювання. Проте умовність цього заходу очевидна, меритократичний принцип запроваджується до молодих людей, які до цього перебували у нерівних умовах на попередніх етапах дошкільної і шкільної освіти, зокрема в умовах сегрегованої і стратифікованої системи середньої загальної освіти. Очевидно, сучасна українська держава – основний інституційний актор щодо формування соціальної політики, зокрема й освітньої, не ставить собі за мету і завдання створення умов рівності освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Навіть на тому рівні, як це відбувалося за радянського часу. Навпаки, експансія вищої освіти супроводжується поглибленням сегрегації та стратифікації (за доступом і якістю) закладів освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільної.

Загальноосвітні навчальні заклади, формально спрямовані на надання усім дітям можливості здобуття обов'язкової повної загальної освіти, не просто сприяють відтворенню соціальної нерівності в суспільстві, вони успішно легітимують наявну нерівність, перетворюючи переваги народження на легітимацію освітніх досягнень. Якщо у розвинутих демократичних країнах, насамперед у скандинавських, але не тільки, школа реформується у напрямі "єдиної середньої школи" (comprehensive school), тобто єдиної для країни системи переважно державних середніх шкіл, куди діти зараховуються без відбіркових перевірок здібностей і знань, незалежно від соціального походження і місця проживання та навчаються у соціально змішаних класах, то Україна незалежна успішно рухається у напря-

мі поглиблення стратифікації середньої освіти. Хоча середня освіта в Україні офіційно вважається не стратифікованою за ознакою наявності раннього відбору дітей і їхньої диференціації між різними навчальними закладами (так званий трекінг), вона такою є фактично. Усупереч законодавству, здобуття повної середньої освіти фактично відбувається на нелегітимних конкурсних засадах. Очевидно, так само легітимною за роки незалежності стала й нерівність у фінансовому й матеріально-технічному забезпеченні шкільного навчання дітей різного соціального походження.

У таблиці 2 наведено окремі результати складання випускниками шкіл тесту зовнішнього незалежного оцінювання з української мови та літератури у 2010–2012 рр. диференційовані за типом навчального закладу та місцем проживання (докл. результати [3]). Частка випускників гімназій, ліцеїв, колегіумів порівняно з часткою випускників середніх загальноосвітніх шкіл є значно більшою серед тих, хто набрав найвищі бали і, навпаки, меншою серед тих, хто отримав найнижчі бали. У більшості випадків середній відсоток випускників елітних шкіл, які набрали на тестуванні від 173 до 200 балів, удвічі та втричі (а іноді й більше) вищий за середній відсоток їхніх ровесників зі звичайних шкіл, які набрали таку ж кількість балів.

Результати ЗНО суттєво диференціюються не лише за типом школи, а й місцем проживання випускників. Насамперед йдеться про дітей– мешканців міст і сільської місцевості. Випускники міських шкіл майже вдвічі частіше одержують найвищі бали ЗНО (173–200) (табл. 3 на прикладі ЗНО з української мови та літератури) і значно рідше потрапляють до категорії випускників з найнижчими балами.

Ще більш вражаюча відмінність між сільськими і міськими випускниками у знанні математики, з якої найвищі результати ЗНО (183,5–200 балів) мали 12% випускників шкіл міст (у Києві – 16%) і лише 2,5% колишніх учнів сільських і селищних закладів середньої освіти.

Таблиця 2

**Частка випускників різних типів шкіл,
які отримали відповідні бали за шкалою від 100 до 200
на зовнішньому незалежному оцінюванні
з української мови та літератури у 2010–2012 рр.**

Населений пункт	Рік	Тип школи							
		елітні	загально-освітні	елітні	загально-освітні	елітні	загально-освітні	елітні	загально-освітні
		Бали від 100 до 135,5 (%)	Бали від 136 до 150 (%)	Бали від 150,5 до 172,5 (%)	Бали від 173 до 200 (%)				
Київ	2010	5	16	12	22	40	41	43	21
	2011	3	15	10	20	41	43	46	22
	2012	6	18	13	24	41	40	40	18
Севастополь	2010	3	27	13	28	52	36	32	9
	2011	4	29	16	22	63	38	17	11
	2012	8	34	19	27	49	31	24	8
Донецьк	2010	10	27	22	27	46	35	22	11
	2011	9	20	18	23	42	37	31	20
	2012	12	27	20	26	44	34	24	13
Львів	2010	5	13	11	17	39	37	45	33
	2011	6	10	15	16	31	38	48	36
	2012	12	14	11	15	30	36	47	35
Одеса	2010	4	25	13	23	47	36	36	16
	2011	7	24	16	23	40	38	37	15
	2012	5	25	15	26	41	35	39	14
Черкаси	2010	9	14	11	23	39	44	41	19
	2011	2	10	3	14	33	53	62	23
	2012	3	18	9	27	42	40	46	15
Чернігів	2010	8	18	15	23	48	40	29	19
	2011	4	35	28	24	50	26	18	15
	2012	11	20	19	22	44	41	26	17

Отже, по завершенні загальної середньої освіти спостерігаємо начебто рівні стартові умови переходу до вищої освіти (результати ЗНО), але застосовані до молодих людей, які тривалий час перебували в нерівних умовах здобуття освіти середньої, що не могло не позначитися на

Таблиця 3

Частка випускників міських і сільських шкіл, які отримали відповідні бали за шкалою від 124 до 200 на зовнішньому незалежному оцінюванні з української мови та літератури

Регіон	Тип місця проживання	Бали за шкалою 124–200, %		
		124–150	150,5–172,5	173–200
Автономна Республіка Крим	Місто	49	39	12
	Село, селище, смт	61	33	6
Донецька область	Місто	44	41	15
	Село, селище, смт	54	39	7
Київська область	Місто	41	41	18
	Село, селище, смт	51	38	11
Львівська область	Місто	28	39	33
	Село, селище, смт	39	41	20
Одеська область	Місто	45	40	15
	Село, селище, смт	59	34	7
Черкаська область	Місто	39	41	20
	Село, селище, смт	48	40	12
Чернігівська область	Місто	40	40	20
	Село, селище, смт	50	39	11

їхніх освітніх досягненнях. Переваги соціального походження перетворюються на меритократичні досягнення.

Нині дослідники, говорячи про витоки освітньої нерівності, дедалі частіше звертають увагу також на дошкільну освіту. Сумніви у визначальній ролі шкільної освіти виникли внаслідок накопичення переконливих емпіричних підтверджень, що ще до початку формального шкільного навчання між дітьми різного соціального походження існують суттєві розриви в рівнях когнітивного і некогнітивного розвитку та готовності до навчання. Висувається припущення, яке на ґрунті результатів емпіричних досліджень поступово перетворюється на переконання щодо першочергової важливості моделей поведінкових навичок і когнітивних умінь індивіда, сформованих протягом дошкільних, а не шкільних років як детермінант освітніх і класово-статусних досягнень у дорослому віці.

Варто визнати, що без результатів відповідних фахових досліджень в Україні неможливо напевне стверджувати про переваги для раннього розвитку дитини перебування у дошкільних закладах освіти, де з дітьми працюють педагоги-фахівці, на відміну від домашнього дошкільного виховання. Можна лише припустити, за результатами численних досліджень у західних країнах, що якісний фаховий супровід мав би сприяти кращому всебічному розвитку дітей, а тим самим і вирівнюванню їхніх подальших освітніх можливостей і досягнень, що, звісно, не заперечує окремих, але вочевидь виняткових випадків чудової дошкільної освіченості та виховання дітей у домашніх умовах. Навіть не говорячи про диференціацію якості дошкільної освіти для залучених до неї дітей різного соціального походження, маємо вкотре констатувати, що велика частка дітей в українському суспільстві взагалі не має доступу до дошкільної освіти. За останніми статистичними даними, у 2012 р. охоплення дітей відповідного віку закладами дошкільної освіти становило загалом 59% з явною, майже двократною перевагою міських дошкільнят (69%), порівняно з дітьми, які народилися у сільській місцевості, де лише кожен третій малюк (38%) відвідує дошкільний навчальний [1]. Ми не знаємо напевне вагу соціально-структурних чинників як визначальних у тому, що діти дошкільного віку (і скільки саме з 40% загалом?) позбавлені можливості відвідувати дошкільні навчальні заклади. Чи це свідомий вибір батьків, а чи недоступність дошкільного навчання через відсутність таких закладів у населеному пункті, нестача місць, неспроможність оплачувати перебування дитини у такому закладі, соціальне неблагополуччя самої родини, яка зовсім не дбає про дітей, тощо? Ми говоримо лише про формальні кількісні показники, хоча не менш важливою є диференціація якості навчання дітей у різних закладах, забезпеченість останніх сучасними засобами навчання та розвитку дітей, висококваліфікованим педагогічним персоналом тощо. Маємо усі підстави припускати, що заклади дошкільної освіти в Україні сегреговані й стратифіковані не меншою мірою, аніж загальноосвітні школи.

Зв'язок між освітою та класовою належністю

Чи змінювалися і як саме зв'язки між соціальним походженням, освітою і класовою належністю чоловіків і жінок в українському суспільстві, ще належить з'ясувати. Наразі можна припустити, що вплив класового походження на клас належності, ймовірно, посилюється для тих чоловіків і жінок, які досягли однакового, зокрема вищого, рівня освіти, що може пояснювати їхню відмінну зайнятість і відповідну належність до різних соціальних класів. Очевидно, експансія вищої освіти в Україні відбувалася не як відповідь на запити ринку праці. Останній не потребував такої кількості фахівців з вищою освітою, масова підготовка яких вищими навчальними закладами продовжує відбуватися й нині. Відтак зв'язок між освітою і зайнятістю у пострадянській когорті дорослих є значно слабшим, аніж у старших вікових когортах, що чітко видно на прикладі зайнятості/класової належності чоловіків і жінок, які здобули повну вищу освіту.

У таблиці 4 наведено дані щодо класів зайнятості чоловіків і жінок п'яти послідовних вікових когорт, які здобули повну вищу освіту.

Дані щодо класової належності високоосвічених чоловіків наймолодшої вікової когорти навряд чи можна вважати остаточними, оскільки за віком далеко не всі з них вже досягли піку трудової кар'єри й відповідної класової належності. Проте виявлена тенденція підтверджує значний розрив між рівнем освіти і зайнятістю представників пострадянського покоління, порівняно з представниками попередніх вікових когорт. Серед наймолодших дорослих чоловіків чверть молодих фахівців із повною вищою освітою зайнята кваліфікованою і малокваліфікованою фізичною працею. Подібні тенденції зайнятості і класової належності спостерігаємо й серед молодих високоосвічених жінок, які значно рідше зайняті висококваліфікованою розумовою працею, а частіше працею рутинною нефізичною.

Таким чином, в українському суспільстві за роки незалежності у сфері освіти сформувалося чимало явищ і

Таблиця 4

Класи зайнятості чоловіків і жінок, які здобули повну вищу освіту, за віковими когортами (%)

Вікові когорти	Класи зайнятості				
	<i>I</i> високо-кваліфікована розумова/управлінська праця	<i>II</i> середньо-кваліфікована розумова/управлінська праця	<i>III</i> рутинна нефізична праця	<i>V/VI</i> кваліфікована фізична праця	<i>VII</i> некваліфікована фізична праця
Чоловіки, які здобули повну вищу освіту					
1930–1939	76	21	–	3	0
1940–1949	70	27	–	3	0
1950–1959	63	18	–	14	5
1960–1969	60	21	–	9	9
1970–1979	42	32	1	12	13
Жінки, які здобули повну вищу освіту					
1930–1939	72	28	0	0	0
1940–1949	60	40	0	0	0
1950–1959	52	44	2	1	1
1960–1969	40	51	7	1	2
1970–1979	28	54	12	3	3

процесів, які не сприяють вирівнюванню освітніх можливостей індивідів різного соціального походження. За роки незалежності відбулося поглиблення освітньої поляризації як складової загальної соціально-економічної поляризації суспільства. Освітня експансія, зокрема суттєве збільшення місць для навчання у вищих навчальних закладах, не привела до вирівнювання освітніх шансів, зменшення залежності освітніх можливостей дітей від їхнього соціального походження. Від структурно розширених умов здобуття вищої освіти насамперед виграли вихідці з соціально привілейованих (у нашому випадку вищеосвічених) прошарків населення. Нерівність можливостей здобуття вищої освіти суттєво зросла для дітей відносно нижче освічених батьків (середня загальна і неповна середня освіта). Якби не чинник освітньої експансії, тобто суто структурний чинник, очевидно, ми спостерігали б значне посилення

освітньої нерівності, оскільки притаманні радянському періоду заходи позитивної дискримінації новою українською державою були відкинуті, а ефективні засоби вирівнювання освітніх можливостей не запроваджувалися на всіх рівнях освітньої системи, починаючи з дошкільної освіти.

Втрата інституцією освіти здатності бути ефективним механізмом селекції і відбору (меритократичності) як у період здобуття освіти, так і надбання статусу зайнятості означає посилення таких функцій для інших чинників (соціальний капітал батьків, мережі неформальних відносин, клановість, неформальні платежі, прямий вплив класу походження на зайнятість і клас належності тощо). При переході від освіти до ринку праці соціальне походження може мати ще більший вплив, аніж для здобуття освіти. Ринок праці країни навряд чи в найближчу історичну перспективу потребуватиме такої кількості фахівців з повною і неповною вищою освітою. Тому конкуренція і соціальний відбір з рівня освіти перемістяться безпосередньо на ринок праці, де діють свої формальні й неформальні правила відбору. Значна частина фахівців із вищою освітою змушені будуть працювати на робочих місцях, які такої кваліфікації не потребують, – ситуація вже наявна в Україні, і значно більшою мірою наразі стосується жінок. Продовження відтворення емпірично виявлених тенденцій освітньої нерівності суперечить неодноразово проголошуваним різними політичними силами та урядами меті перетворення суспільства на демократичне, соціально-орієнтоване та економічно процвітаюче.

Література

1. *Дошкільна освіта України у 2012 році*. Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2013. – 87 с.
2. *Оксамитна С.* Міжгенераційна класова і освітня мобільність / Оксамитна С. – К. : НаУКМА, Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
3. *Прохорова А.А.* Впровадження зовнішнього незалежного оцінювання в контексті освітньої нерівності в Україні / А. А. Прохорова // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2013. – Вип. 7. – С. 270–284.